

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/9-15>

Elşən Aslanov
Bakı Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-3823-4350>
elshanaslanov@bsu.edu.az

Kürəkçay müqaviləsində Qarabağın tarixi coğrafiyasının təhlili

Xülasə

1805-ci ilin mayında Şuşa və Qarabağ xanı İbrahim xan və Rusiya imperiyasının generalı Pavel Sisianov arasında imzalanmış Kürəkçay müqaviləsi Qarabağ xanlığının müstəqilliyini ləğv etdi və onun tarixi coğrafiyasını müstəqil dövlətdən asılı əraziyə çevirdi. Bu vəziyyət məsələnin öyrənilməsi və elmi təhlili üçün vacibdir. Bu tədqiqatda məqsədimiz Kürəkçay müqaviləsinin müstəmləkə xarakterini və Qarabağın siyasi və iqtisadi coğrafiyasında baş verən əsaslı dəyişikliklərə təsirini üzə çıxarmaq üçün onun müxtəlif maddələrini təhlil etməkdir.

Müqavilənin birinci maddəsində deyilir ki, Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xan “İrandan və ya hər hansı başqa dövlətdən hər cür asılılıqdan rəsmən imtina edir”, “hər hansı bir dövlət” ifadəsi əslində regionun əsas dövlətlərindən biri olan Osmanlı İmperiyasını nəzərdə tutur. “Mən Əlahəzrət Bütün Rusiyanın Böyük İmperatoru və onun ali varisləri və varislərindən başqa heç bir dövlətin hakimiyyətini tanımıram” ifadəsi xanlığın Rusiyanın “vassal” mülkü olduğunu göstərir. Bu maddə Qarabağ xanlığının siyasi sərhədlərini dəyişməyə də, onun siyasi fəaliyyət dairəsini tamamilə məhdudlaşdırdı. Bu siyasi sərhəd Rusiya imperiyasının təsir dairəsində qalan Qarabağ xanlığının qonşu dövlətlərlə müstəqil əlaqələr qura bilməməsi demək idi.

Müstəmləkəçilik siyasətinin əsas xüsusiyyətlərini əks etdirən Kürəkçay müqaviləsinin şərtləri Qarabağ xanlığını iqtisadi müstəqillikdən məhrum etdi və Rusiya imperiyasının maraqlarına uyğun fəaliyyət göstərən sistemin tərkib hissəsinə çevrildi. Qarabağın iqtisadi coğrafiyasının müəyyən aspektləri müqavilənin beşinci və altıncı maddələrində təsvir edilmişdir. Tədqiqatımız bu və digər məsələləri, eləcə də Kürəkçay müqaviləsinin Qarabağın tarixi coğrafiyasına təsirini toponimik, topoqrafik, məkan-zaman və ekoloji-iqtisadi təhlillər yolu ilə araşdırır.

Açar sözlər: Kürəkçay müqaviləsi, Qarabağ xanlığı, Rusiya imperiyası, tarixi coğrafiya, müstəmləkə siyasəti

Elshan Aslanov
Baku State University
PhD in History
<https://orcid.org/0000-0002-3823-4350>
elshanaslanov@bsu.edu.az

Analysis of the Historical Geography of Garabagh in the Treaty of Kurakchay

Abstract

The treaty of Kurakchay, signed in May 1805 between the khan of Shusha and Garabagh, Ibrahim khan, and General Pavel Sisianov of the Russian Empire, abolished the independence of the Garabagh

khanate and transformed its historical geography from an independent state to a dependent territory. This is important for the study and scientific analysis of the issue. Our aim in examining this topic is to analyze various articles of the Kurakchay treaty to reveal its colonial character and its impact on the fundamental changes in the political and economic geography of Garabagh.

The first article of the treaty stated that Garabagh khan Ibrahim Khalil khan "officially renounced all dependence on Iran or any other state," while the phrase "any state" actually refers to the Ottoman Empire, one of the region's major powers. The phrase "I do not recognize the authority of any state except His Majesty the Great Emperor of All Russia and his high heirs and successors" indicates that the khanate was a "vassal" possession of Russia. While this article did not change the Garabagh khanate's political borders, it completely limited its political sphere of activity. This political border meant that the Garabagh khanate, remaining within the sphere of influence of the Russian Empire, could not establish independent relations with neighboring states.

Reflecting the fundamental characteristics of colonial policy, the terms of the Kurakchay treaty rendered the Garabagh khanate deprived of its economic independence, becoming an integral part of a system operating in the interests of the Russian Empire. Some aspects of Karabakh's economic geography are explained in the fifth and sixth articles of the treaty. Our study examines these and other issues, as well as the impact of the Kurakchay treaty on the historical geography of Garabagh through toponymic, topographic, spatial-temporal, and ecological-economic analyses.

Keywords: *Kurakchay treaty, Garabagh khanate, Russian Empire, historical geography, colonial policy*

Giriş

XIX əsrin başlanğıcında Rusiya-Azərbaycan siyasi münasibətlərinə dair mühüm qaynaqlardan biri tarixi ədəbiyyatlarda Kürəkçay müqaviləsi kimi bəlli olan "Andlı öhdəlik"dir. Müqavilə 14 may 1805-ci ildə Qarabağ xanı İbrahim xanla Rusiyanın Qafqazdakı baş komandanı, rus generalı Pavel Sisianov arasında imzalanmışdı. Mühüm tarixi sənəd kimi 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsi Qarabağın tarixi coğrafiyası ilə bağlı bir sıra məqamları aydınlaşdırmağa kömək etdiyi üçün məqsədimiz müqavilənin mətninə əsasən XIX əsrin əvvəllərində Qarabağın tarixi coğrafiyasını araşdırmaqdır.

1804-cü ilin yanvarında Gəncənin işğalından Kürəkçay müqaviləsinin imzalanmasınadək olan dövrdə Qarabağ xanlığının Rusiyanın himayəsinə keçməsi üçün diplomatik tədbirlərin görülməsi general P.Sisianovla Qarabağlı İbrahim xan arasındakı yazışmalarda öz əksini tapmışdır. İbrahim xan general P.Sisianova məktub yazaraq, həmin məktubda "iranlıların pis vəziyyətlərindən şikayətlənib, rus imperatorunun təbəəliyinə daxil olmaq haqqında özünün, öz əyanları və təbəələrinin qəti arzusunu bildirirdi.....cavabda müqavilə bağlanmasının vaxtı və yeri haqqında əvvəlcədən razılığa gəlmək təklif edilirdi" (Cavanşir, 1989, pp. 182-183). Bu yazışmalardan aydın olur ki, İbrahim xan hələ öncədən müqavilənin şərtləri ilə tanış idi. İ.Sisianovun İbrahim xana ünvanladığı 16 yanvar 1805-ci il tarixli məktubda qeyd edilirdi: "Sizin arzunuzu lazımi hörmətlə qəbul edərək və mənim böyük Hökmdar İmperatorumun yüksək himayədarlığını və sədaqətini axtaran bir hökmdar kimi maraqlarımızı ən yaxından nəzərə alaraq, mərhəmətli hökmdarım Əlahəzrət İmperator tərəfindən mənə verilən səlahiyyətə əsasən, buraya müqavilənin maddələr üzrə layihəsini əlavə edirəm, onun əsasında siz əbədi olaraq Bütün Rusiya imperiyasının təbəəliyinə keçə bilərsiniz, bu müqavilənin imzaladığı gündən və bu iş başa çatdığı andan sizin və evinizin tam rifahı təmin olunacaqdır" (Aktı sobranie Kavkazskoy Arxeoqraficeskoy Komissiey, 1868, p. 700). Bu yazışmalardan bəlli olur ki, İbrahim xan "yaranmış hərbi-siyasi şərait nəticəsində belə bir müqaviləyə qol çəkmək məcburiyyətində qalmışdır".

Tədqiqat

Kürəkçay müqaviləsinin tarixi-coğrafi baxımdan maddələr üzrə təhlili: 11 maddədən ibarət Kürəkçay müqaviləsinin 1, 4, 6, 8 və 9-cu maddələrində İbrahim xanın, 2, 3, 5 və 7-ci maddələrində Rusiya imperatorunun öhdəlikləri əks olunmuşdu. Əslində, "Qarabağ xanlığı ilə müqavilə bağlanarkən bəzi

istisnalarla məhz Kartli-Kaxet çarlığı ilə 1783-cü ildə bağlanmış Georgievsk müqaviləsinin başlıca müddələri əsas götürülmüşdü” (Şükürov, 2005).

Birinci maddədə şuşalı və qarabağlı İbrahim xan öz adından, varisləri və vəliəhdləri adından: “İran və ya hər hansı bir dövlətin hər cür vassallığından və ya hər hansı ad altında olsa da, hər cür asılılığından təntənəli surətdə həmişəlik imtina etməsi”ni qeyd edir, eyni zamanda, bütün dünya qarşısında özü və varisləri “üzərində Bütün Rusiyanın böyük İmperator əlahəzrətlərinin və onun yüksək varislərinin və vəliəhdlərinin ali hakimiyyətindən başqa heç bir dövlətin hakimiyyətini” tanımadığını, həmin taxt-taca sədaqət vəd etdirərək, onun sadıq qulu olduğunu və bu haqda, adətə görə, müqəddəs Qurana and içməli olduğunu bildirirdi.

Müqavilənin birinci maddəsi bizə XIX əsrin əvvəllərində Qarabağın coğrafi sərhədləri haqqında birbaşa məlumat verməyə də, müqavilədə İbrahim xanın “Şuşalı və Qarabağlı” kimi təqdim edilməsi onun bütün Qarabağ ərazisinin xanı olduğunu göstərir. Bu isə Qarabağ xanlığının müstəqil bir xanlıq kimi müəyyən olunmuş sərhədlər daxilində fəaliyyət göstərdiyini təsdiq edir. Bu coğrafi və siyasi sərhədlər XIX əsrdə Qarabağ xanlığının tarixini qələmə alan “Qarabağnamə” müəlliflərinin əksəriyyətinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu mənbələr içərisində ən mühümü İbrahim xanın vəziri olmuş, xanlığın daxili və xarici işlərində yaxından iştirak etmiş Mirzə Camal Cavanşirin “Qarabağ tarixi” əsəridir. Müəllif əsərin “Qarabağ vilayətinin əsl yaşayış yerləri, sərhədləri, qədim şəhər və çayları haqqında” adlı I fəslində Qarabağın xanlığının dəqiq coğrafi və siyasi sərhədlərini belə təsvir edir: “Qədim tarix kitablarının yazdığına görə Qarabağ vilayətinin sərhədi belədir: cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər – Araz çayıdır. ...

Şərqi tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür.

Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür çayına qədər – Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən (keçib) Araz çayına çatır.

Qərbi tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır” (Qarabağ, 1989, p. 107-108).

Həmin dövrdə Qarabağın siyasi coğrafiyası Rusiya imperiyası və İran arasında yerləşirdi və geosiyasi gərginlik mənbəyi idi. Birinci maddə ilə Qarabağ xanlığının Rusiya imperiyasının “ali hakimiyyətindən başqa heç bir dövlətin hakimiyyətini” tanınaması ilə beynəlxalq hüquqi subyekt statusunu itirməsi Rusiyanın Cənubi Qafqazı öz təsir dairəsinə daxil etmək və Qacarlar dövlətinin regiondakı təsirinə son qoymaq məqsədində xidmət edirdi. Kürəkçay müqaviləsi Cənubi Qafqazda Qacar dövləti və Osmanlı İmperiyasının təsirini azaltmağa yönəlmişdi. Müqavilənin birinci maddəsinə əsasən xanlığın coğrafi sərhədləri daxili olaraq dəyişməyə də, onun beynəlxalq münasibətlərdəki rolu və siyasi statusu köklü şəkildə dəyişdi. Müqavilənin ilk maddəsi ilə Rusiya himayəsinə keçən Qarabağ xanlığı xarici siyasətində tamamilə ondan asılı vəziyyətə düşdü, tarixi coğrafi baxımdan xanlığın öz sərhədləri daxilində tam coğrafi suverenliyi ləğv edildi. Qarabağ xanlığını İmperiyanın himayəsinə daxil etmək məqsədi güdən Rusiya hakim dairələri Kürəkçay müqaviləsi ilə Rusiyanın Qafqazda genişlənmə strategiyasının bir hissəsini həyata keçirdi. Bu baxımdan müqavilə Qarabağ xanlığının tarixi coğrafiyasını müstəqil bir xanlıq olaraq deyil, Rusiya imperiyasının geosiyasi və iqtisadi maraqlarının mərkəzində dayanan bir ərazi kimi təqdim edir. Bu müqavilə ilə əslində Qarabağ xanlığı Rusiyanın vassal asılılığına düşdü.

Qeyd edək ki, hələ 1797-ci il 5 yanvar tarixli fərmanı ilə I Pavel Qudoviç “Rusiyaya, “xeyirxah olan” Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinə bir federativ dövlət halında birləşməyi təklif etməsini buyurdu, bu hakimlərdən Rusiyaya sədaqət tələb olunur, rus hökuməti onlardan xərac tələb etməyə cəyini, daxili işlərinə qarışmayacağını vəd edirdi” (Mustafazadə, 2013, p. 246). XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda baş verən siyasi hadisələr Rusiya imperiyasına öz məqsədlərini həyata keçirmək, bölgədə nüfuzunu gücləndirmək və Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı üçün imkan yaratdı. Bununla bağlı T.Svyatoçovski yazır: “Bu fürsətdən istifadə edən general P.Sisianov “xanlıqları özündən vassal asılılığına salacaq müqavilələri onlara

sırmaq üçün girəvə axtarırdı. Ayrı-ayrı hallarda o, istədiyinə nail olurdu, xüsusilə Qarabağ, Şəki və Şirvan xanlıqları ilə müqavilə bağlanması dinc yolla baş verdi. Bağlanmış müqavilələr dövlətdaxili işlərdə xanlara qeyri-məhdud səlahiyyətlər verir və hakimiyyətin nəsildən-nəslə verilə bilməsi hüququnu təmin edirdi. Əvəzində, xanlar rus qarnizonlarını öz ərazilərində saxlamalı, pul və ya məhsul, əsasən ipək şəklində vergi ödəməli idilər. Ən başlıcası, müharibələr aparmaq və xarici siyasət işlərini idarə etmək hüquqları əllərindən alınır” (Svyatoçovski, 2000, pp. 7-8). Onu da qeyd edək ki, Kürəkçay “müqaviləsində Qarabağ mülkiyyətləri və ya ermənilərin xanlığa hər hansı iddia və mü-nasibətindən bir kəlmə belə yoxdur. Bütün bunlarla bərabər, Qarabağ xanlığının müsəlman dövləti olması və onun 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsindən fərqli olaraq yeni tarixi şəraitdə imzalanması onun 5, 8, 9, 10, 11 və b. artikullarda irəli sürülən müddəaların burada nəzərə alınmasına imkan verməmiş, əksinə, digər yeni şərtlərlə Qarabağ xanlığının təəhhüdləri ağırlaşdırılmışdır” (Mahmudov, Şü-kürov, 2009, pp. 239-240).

Müqavilənin ikinci maddəsində İmperator əlahəzrətləri “özünün və vəliəhdlərinin adından İmperator sözü ilə vəd edir və söz verir ki, onlar zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xandan və onun varislərindən öz sadıq təbəələri kimi mərhəmət və nəcib havadarlığını heç vaxt əsirgəməyəcəklər, buna sübut olaraq İmperator əlahəzrətləri zati-alilərinin (xanın) və onun varislərinin ölkəsinin bütövlüyünün saxlanılmasına öz imperator zəmanətini verir” (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 2007, p. 252). İlk baxışda “imperator sözü ilə vəd” edilən “mərhəmət və nəcib havadarlığın heç vaxt” əsirgənməməsi, Qarabağ xanlığının “bütövlüyünün saxlanılmasına imperator zəmanəti”nin verilməsi xeyirxah görünərsə də, əslində bu vəd Rusiya imperiyasının gələcəkdə Qarabağ xanlığının daxili işlərinə müdaxiləsinin pərdələnməsi idi. İkinci maddə ilə xanlığı qorumaq adı altında regionda öz hərbi varlığını gücləndirən Rusiya imperiyası Qarabağı İranın hücumlarından müdafiə etməklə özünün strateji maraqlarını təmin edirdi. Müqavilənin üçüncü maddəsində xanlığın irsi hakimiyyətinin formal olaraq Rusiya imperiyası tərəfindən təsdiqlənməsi nəzərdə tutulurdu. Xanlığın varislərinin Rusiya imperatorunun fərmanı ilə hakimiyyətə gəlməsi əslində xanlığın daxili siyasi proseslərinin artıq Rusiyanın nəzarəti altında olduğunu göstərir. And mərasimi isə bu tabeliyi simvolik olaraq ifadə edirdi.

Xanlığın xarici əlaqələrinin tamamilə Rusiya tərəfindən idarə olunmasını nəzərdə tutan dördüncü maddəyə əsasən İbrahim xan və varislərinin gələn elçilər və məktublar haqqında Gürcüstanın baş hakiminə məlumat vermələri Qarabağın xarici siyasət müstəqilliyinin tamamilə ləğv olunduğunu və xanlığın Rusiyanın bir hissəsinə çevrildiyini göstərir.

Müqavilənin beşinci maddəsində Rusiyanın Qarabağı ələ keçirməkdə məqsədini əks etdirən səbəblər, eyni zamanda Qarabağın əhali və iqtisadi coğrafiyası ilə bağlı məqamlar əks olunub. Müqavilənin bu bəndində qeyd edilirdi ki, imperator “özünün və varislərinin adından söz verir: “1) həmin ölkənin xalqlarını böyük Rusiya imperiyasının sakinlərindən az da olsa ayırmayaraq öz təbəələri sayacaqdır” (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 2007, p. 253).

Qarabağ xanlığının “xalqlarını böyük Rusiya imperiyasının sakinlərindən az da olsa ayırmayaraq öz təbəələri” sayan Rusiya hökuməti Qarabağ əhalisinin hüquqlarını və statusunu Rusiyanın digər daxili əyalətlərindəki xalqların hüquqları ilə bərabər tutacağını bəyan etməklə, yerli əhalinin Rusiya qanunları və vergi sistemi altında yaşayacağına işarə edirdi. Mətnə “xalqları” sözünün işlənməsi, həmin dövrdə Qarabağın əhali coğrafiyasının etnik və dini cəhətdən müxtəlifliyini və bu amilin Rusiya imperiyasının bölgəyə dair siyasətini formalaşdırmasında mühüm rol oynadığını göstərir. Mətnə bu “xalqlar”ın kimliyi və hansı ərazilərdə məskunlaşması açıqlanmasa da, tarixi mənbələr həmin dövrdə Qarabağda yaşayan əhali haqqında məlumat verir. Məsələn, Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında Qarabağ xanlığında yaşayan əhalinin sayı haqqında məlumatlarda qeyd edilir ki, “General mayor Kotlyarevskinin general Ritişevə göndərdiyi 30 sentyabr 1812-ci il 672 №-li raportda göstərilir ki, Qarabağ Rusiya təbəəliyinə keçərkən Kotlyarevskinin keçirdiyi sorğuya əsasən 1805-ci ildə Qarabağda 10.000 ailə yaşamışdır (Mustafazadə, 2010, p. 101). Bu maddədəki “həmin ölkənin xalqları” ifadəsi Ru-siyanın bölgənin etnik və dini mürəkkəbliyindən xəbərdar olduğunu və gələcək siyasətini etnik və

dini qruplar arasında münasibətlərə təsir etmək amilini nəzərə alaraq qurduğunu göstərir. XIX əsrin əvvəllərinə aid statistik məlumatlar göstərir ki, xristian əhali Qarabağ xanlığı əhalisinin olduqca az bir qismini təşkil edirdi (Mahmudov, Mustafayev, 2012, p. 61). Rus generalı P.Kotlyarevski dövrə aid raportlarından birində göstərirdi: “Qarabağ xanlığının Rusiyanın tərkibinə qatıldığı 1805-ci ildən keçən 7 il ərzində bu xanlıqda yaşayan 4845 azərbaycanlı ailəsi öz yaşayış yerini tərk edərək İrana qaçmağa məcbur olmuşdur (Aktı sobrannie Kavkazskoy Arxeoqraficeskoy Komissiey, tom II, 1868, p. 700). Rusiya hökuməti ilkin mərhələdə yerli idarəetməyə birbaşa müdaxilədən çəkiniyi üçün “Daxili idarə etmə ilə bağlı hakimiyyət işləri, məhkəmə və divanxana işləri, bununla yanaşı ölkədən yığılan gəlir zati-alilərin (xanın) səlahiyyətində” (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 2007, pp. 253-254) qalırdı. Buradan məlum olur ki, xanlığın öz daxili gəlir mənbələri və onların yığılması mexanizmi mövcud idi. Qarabağ xanlığı olduqca yaxşı inkişaf etmiş kənd təsərrüfatına, sənətkarlığa, daxili və xarici ticarətə malik idi. Bunların əsasını taxılçılıq, ipəkçilik, pambıqçılıq, maldarlıq, təbii boyaq maddələri, bağçaçılıq təşkil edirdi. Azərbaycandan uzaqlarda Qarabağ atları məşhur olmuşdur (Abasov, 2007, pp. 170-171). Qarabağın atçılıq üçün əlverişli coğrafi şəraitə malik olması bu sahənin regionun iqtisadiyyatında mühüm yer tutduğunu göstərir. Öz keyfiyyətinə görə məşhur olan Qarabağ atları Rusiya imperiyasının da diqqətini çəkmişdi. Qarabağdan imperatorun at tövləsi üçün ən yaxşı cins atlar şəklinə xərac yığılırdı.

Müqavilənin bu maddəsi Qarabağın daxili iqtisadi sisteminin Rusiya tərəfindən hələlik toxunulmaz saxlandığını, əslində isə “Ölkədən yığılan gəlir” ifadəsi Rusiya hakimiyyət orqanlarının xanlığın gəlirləri üzərində dolaylı nəzarətini qoruduğunu göstərir. Bu maddə ilə Rusiya İmperiyası bir tərəfdən xanın daxili iqtisadiyyat üzərindəki səlahiyyətlərini saxlasa da, müqavilənin səkkizinci maddəsində İbrahim xanın Rusiyaya illik 8000 çervon bac verməyi öhdəsinə götürməsinə tələb etməsi imperiyanın Qarabağ xanlığının iqtisadi coğrafiyasını idarə etməyə tədricən başladığını və həm daxili qaydaları qorumaq, həm də maliyyə gəlirləri əldə etmək istəyini büruzə verir. Bu yolla Qarabağın iqtisadi coğrafiyası tədricən Rusiya imperiyasının iqtisadi sisteminə daxil olurdu. A.Bakıxanov Kürəkçay müqaviləsindən bəhs edərək ona heç bir təhlil vermədən yazır: “Rus sərdarı Kürək çayı kənarında, qarabağlı İbrahim Xəlil xan ilə görüşdü. İbrahim Xəlil xan bağlanan əhdnamə mücibincə, Rusiya dövlətinin himayəsinə daxil oldu və xərac olaraq hər il 10000 əşrəfi verməyi öhdəsinə aldı. Özünü qorumaq üçün 50 saldat götürüb Şuşa qalasında yerləşdirdi. İmperator tərəfindən onun özünə general-leytenant rütbəsi, oğlanları Məhəmməd həsən ağa və Mehdiqulu ağaya general mayorluq və Xanlar ağaya da polkovniklik rütbəsi verildi (Bakıxanov, 2001, pp. 220-221).

Beşinci maddə ilə Rusiyanın “xanlığın qorunması” adı altında 500 nəfərlik rus qoşununu toplaqla birlikdə Şuşa qalasına yerləşdirməsi daimi hərbi mövcudluğunu təmin etmək və regionun hərbi-strateji coğrafiyasını öz maraqları üçün istifadə etmək niyyəti ilə bağlı idi. Belə ki, həmin dövrdə Şuşa xanlıqda həm inzibati (xanlığın paytaxtı), həm iqtisadi (ticarət və sənətkarlıq mərkəzi), həm də siyasi mərkəz (xan sarayının və idarəetmə orqanlarının yerləşdiyi yer) rolunu oynayır. Yüksək dağlıq ərazidə yerləşməsi isə onun hərbi-strateji əhəmiyyətini daha da artırır və xanın bütün Qarabağ üzərində nəzarətini coğrafi olaraq təmin etməsinə imkan verirdi. Bu baxımdan Rusiya üçün də Şuşaya nəzarət etmək bütün xanlığa nəzarət etmək demək idi. Müqavilənin altıncı maddəsində xanlığın Rusiya qoşunlarını təmin etmək üçün üzərinə götürdüyü maddi öhdəlikləri sadalılır: buğda, darı, odun və yol təmiri üçün işçi qüvvəsi. Əslində, bu maddədə Qarabağın o dövrdəki iqtisadi coğrafiyası ilə bağlı dolaşması ilə məlumat verilir. Şuşa ilə Yelizavetpol və Cavad arasında yolların təmiri və qoşunların təminatı Şuşa şəhərinin imperiyanın nəqliyyat və hərbi coğrafiyasına daxil olmasını göstərir. Rus qoşunlarının taxıl, odun kimi resurslarla təmin edilməsi, Qarabağın kənd təsərrüfatı və təbii ehtiyatlarının Rusiya imperiyasının maraqlarına xidmət etməyə başladığını göstərir. Yəni, regionun iqtisadi coğrafiyası artıq daxili ehtiyacları qarşılamaqdan daha çox, imperiyanın hərbi və iqtisadi sisteminə daxil edilirdi.

Müqavilənin əsas maliyyə şərtlərini müəyyən edən səkkizinci maddəsində İbrahim xan Rusiyaya ildə 8000 çervon bac verməyi öhdəsinə götürürdü. Bununla bağlı Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının

Aktlarında qeyd olunurdu: “1805-ci il Kürəkçay müqaviləsi daxili idarəçilik məsələlərində, xüsusilə vergi-maliyyə sahəsində nisbi müstəqilliyini saxlamaq şərtilə Rusiyanın təbəəliyinə keçmiş 12 min ailənin yaşadığı Qarabağ və 14 min ailə qeydə alınan Şirvan xanlığının hər birinin üzərinə əslində “məğlubiyyətə uğramış” ölkə statusu ilə 8 min çervon, 15 min ailə yaşayan Şəki xanlığı üzərinə 7 min çervon, bütövlükdə 23 min çervon illik bac və rus qoşunlarını proviant məhsulları ilə təchiz etmək öhdəliyi qoyulmuşdu” (Quliyev, 2018, p. 56).

Müqavilənin “əbədi müddətə” bağlanması Rusiya imperiyasının bu ərazidəki hakimiyyətinin daimi olacağını vurğulasa da, “Rusiya imperiyası Cənubi Qafqaz hakimləri ilə bağladığı heç bir müqaviləyə, o cümlədən 1805-ci il 14 may Kürəkçay müqaviləsinə, onun şərtlərində elan edildiyi kimi əbədi müddətə əməl etməmişdi: Kürəkçay müqaviləsi on yeddi ildən sonra, 1822-ci ildə ləğv edilmişdi” (Şükürov, 2005). “Qarabağnamə” “müəlliflərinin əksəriyyəti – Mirzə Camal, Əhməd bəy Cavanşir, Mir Mehdi Xəzani və başqaları öz əsərlərini əsasən 1805-ci il Kürəkçay sazişinin bağlanması, İbrahimxəlil xanın, onun ailə üzvlərinin və yaxın qohumlarının mayor Lisaneviç və onun quldur dəstələri tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi ilə başa vururlar” (Quliyev, 2018, p. 76).

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Kürəkçay müqaviləsinin tarixi-coğrafi baxımdan öyrənilməsi Qarabağ xanlığının ləğvi, xarici qüvvələrin bölgəyə nüfuzu, xanlığın ərazisində baş verən dəyişiklikləri başa düşmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, həm də tarixi hadisələrin obyektiv təhlili, milli yaddaşın formalaşması və tarixi ədalətin bərpası baxımından da önəm kəsb edir.

Mühüm tarixi sənəd olan Kürəkçay müqaviləsinin məzmununun araşdırılması bizə Qarabağın Azərbaycan xanlığı olduğunu, onun öz sərhədlərinin və xanının olduğunu söyləməyə və sübut etməyə, eyni zamanda həmin dövrdə Qarabağın tarixi coğrafiyası ilə bağlı bir sıra nəticələr çıxarmağa imkan verir. Kürəkçay müqaviləsi Qarabağın statusu və siyasi coğrafiyası ilə bağlı erməni tərəfinin əsrlərdə davam edən saxta iddialarını təkzib edir.

Eyni zamanda, qeyd etmək istərdik ki, Kürəkçay müqaviləsinin tarixi-coğrafi baxımdan öyrənilməsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq müqavilənin mətninin və onun tarixi-coğrafi təhlilinin məktəb və universitet dərslərinə daxil edilməsi önəmli məsələlərdən biridir. Bu, tələbələrdə tarixi hadisələrə tənqidi yanaşma bacarığını inkişaf etdirə bilər. Müqavilənin tarixi-coğrafi əhəmiyyəti barədə isə qeyd edək ki, beynəlxalq elmi jurnallarda məqalələr dərc etmək və konfranslarda çıxışlar etmək Kürəkçay müqaviləsinin Türkmənçaydan əvvəl Qarabağın statusunu necə dəyişdirdiyini beynəlxalq auditoriyaya çatdırmaq üçün əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Abasov, F. (2007). *Karabaxskoe xanstvo*. Təhsil.
2. *Akti sobrannie Kavkazskoy Arxeograficheskoy Komissiyey*. (1868). tom II.
3. *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*. (2007). Çıraq.
4. Bakıxanov, A. (2001). *Gülüstanı-İrəm*. Möminin intişararı.
5. Cavanşir, Ə. (1989). Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Yazıçı.
6. Quliyev, C. (2018). *Qafqaz Arxeografiya Komissiyasının Aktları Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını öyrənmək üçün mənbə kimi*. Elm və təhsil.
7. Mahmudov, Y., Mustafayev, C. (2012). *Şuşa – Pənahabad*. Təhsil.
8. Mahmudov, Y., Şükürov, K. (2009). *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları*. 4 cildə, Birinci cild.
9. Qarabaği, M.C.C. (1989). *Qarabağ tarixi. Qarabağnamələr*. I kitab. Yazıçı.
10. Mustafazadə, T. (2013). *Azərbaycan-Rusiya münasibətləri XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində*. Şərq-Qərb nəşriyyat evi.

11. Mustafazadə, T. (2010). *Qarabağ xanlığı*. Sabah.
12. Svyatoçovski, T. (2000). *Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə*. Xəzər Universitetinin nəşriyyatı.
13. Şükürov, K. (2005, 19 may). Kürəkçay müqaviləsi: əsas müddəalar, həyata keçirilməsi və ləğvinin nəticələrinə dair. “*Qarabağ dünən, bu gün və sabah*” 4-cü Ümumrespublika elmi-əməli konfransının materialları (Kürəkçay müqaviləsinin 200 illiyinə həsr olunur).
https://anl.az/el/q/qarabag_4/q-39.htm

Daxil oldu: 03.06.2025

Qəbul edildi: 14.09.2025